

HAJDUČKO ORUŽJE U ZAGORSKOJ DALMACIJI I HERCEGOVINI U DRUGOJ POLOVICI 19. ST

SILVIO BRAICA
Etnografski muzej Split
Iza Lože 1
21000 Split

UDK 623.44(497.18)
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper
Primljeno 28.VIII.1996.

U tekstu se govori o oružju i dodatnoj opremi u vremenu življenja poznatoga hajduka Andrije Šimića. Uz dostupne opise Šimićeve oružja i oružja njegovih suboraca, kao drugi dio teksta predložen je jedan uopćeni pregled oružja toga vremena (19/20. st.). Tako je opisano hladno i vatreno oružje, a naglasak je stavljen na prikaze jatagana, pištolja i pušaka kao najčešćih dijelova naoružanja. Saznanja su skupljena iz starih opisa ali i iz zbirke Etnografskoga muzeja u Splitu. Na kraju, prikazana je i dodatna oprema kao i dijelovi nošnje, neizostavni uz ovaj kulturni korpus.

Govoriti o oružju i dodatnoj opremi u vrijeme djelovanja i življenja hajduka Andrije Šimića (kao okvir uzeti ćemo drugu polovicu 19. i početak 20. stoljeća) relativno je lako. Naime, najviše je dostupnih podataka upravo iz toga razdoblja, pa i muzejske zbirke (napose ona u Etnografskom muzeju u Splitu kao jedna od najvećih u Hrvatskoj; Braica, 1991) su prepune oružja s kraja stoljeća.

Nadalje, to je period iz kojega razaznajemo i majstore, izrađivače oružja i opreme, te vlasnike oružja koji su katkad ponosno upisivali svoje ime na određeni dio oružja.

U slučaju Andrije Šimića posao je utoliko lakši što postoje poneki opisi, te fotozapisi iz kojih se "čita" što je kao ratnik upotrebljavao (Milas, 1972: naslovnica; Džaja, Draganović, 1994: 89; fototeka Etnografskog muzeja u Splitu inv. br. 1117: u opisu fotografije navodi se "Andrijica Šimić, harambaša imotskih hajduka, Imotski", bez navedene godine, presnimak). Sačuvana je i Šimićeve originalna puška u vrlo dobrome stanju.

Znan je podatak da je kratko vrijeme bio oružar (Milas, 1972: 5) te je stoga za vjerovati da je nosio i upotrebljavao kvalitetno oružje. Kao prvo oružje Andrija Šimić navodi pušku, dva pištolja i nož koje je oteo nekom Turčinu. I u drugome opisu Šimićeve naoružanja (Milas, 1972: 36) navodi se kao neizostavna puška (šarka) i bjelosapac (vjerovatno jatagan s drškom od žute kosti).

U najopširnijem opisu naoružanja navodi se "(...) handžar s drškom koji je bio sav optočen srebrom i oštricom urešenom istom kovinom, s drvenim koricama koje su bile pokrivene bakrom, štuc na kremen kojem mu je cijev bila optočena tu i tamo zlatom, kuburu kremenjaču s ručkom od barka koja je završavala cvijetom od srebra i bila pričvršćena na kraj cijevi...dužine 4 prsta (...)'" (Milas, 1995: 225). Dakle, tu se spominje jatagan sa srebrnom drškom koji je kao tip nesumljivo

najvrijedniji u gradaciji takovoga oružja, zatim opet puška, ali bogato urešena mjedi i zlatom (takva je i ona sačuvana), te na kraju pištolj sa srebrnom glavom na dršku. Sve ovo govori dovoljno o tome da je naš hajduk Andrija Šimić volio oružje (što govori ukras) i upotrebljavao kvalitetnije komade, što zbog svoga znanja o oružju a što zbog svoga položaja među hajducima.¹ Nigdje se izriječom ne navodi ali Šimić je morao nositi i pripašnjaču u koju je zaticao oružje, te fišeklije i ostalu opremu.

Koliko je ovo naoružanje uobičajeno pokazuje i specifikacija oružja kod razbojnika Bašića iz 1870. godine: velika puška (štuc) s jednim drvetom i jednom željeznom šipkom, dvije velike pištrole - kubure, jedan veliki nož - bilosapac, šipka za nabijanje puške kremenjače sa žutom kuglom od mjedi, nožić, ognjilo, tri patrone - taše koje sadržavaju 25 fišeka sa barutom, a koje su obješene na komadu kože, 17 olovnih kugla (...).² Danas je ovo prihvaćena slika naoružana čovjeka zagorske Dalmacije ili Hercegovine s kraja 19. stoljeća. Pa i alkarski momci (i harambaše) danas povodom Sinjske alke nose isto oružje smješteno na isti način u pripašnjaču.

Dapače i ista vrst nošnje se rabi. V. Jurčić, pišući o oružju 1926. godine, iznosi zapažanja koja se poklapaju s gore izrečenima, a sve u skladu s današnjim viđenjem zagorskoga čovjeka 19/20. stoljeća. Pa kaže: "Iza lijepa odijela našem je narodu bilo najmilije oružje. Od čobana pa do najvećeg bogataša svako je u prijašnja vremena bio oružan. Bila su to takva vremena, gdje čovjek nije smio ni pred kućna vrata izići bez puške. Ali oružje nije služilo samo za obranu. Sve slave i svako veselje bilo je popraćeno puškaranjem. Oružje je bilo najvjerniji prijatelj, koji je branio obraz, život i imutak, a ujedno bilo razonoda kao i pjesma. Svaki je bio dobar nišandžija i gdje bi okom smjerio, tu bi i pogodio. Na teferičima priređivano je gađanje nišana iz pušaka za okladu. Silnu ljubav opjevao je naš narod u svojoj pjesmi i kad se govori o dobru junaku, mora se govoriti i o dobru oružju i dobru konju. Oružje siromašnijih bilo je obično samo mala puška, a u imućnijih dvije male puške i handžar (jatagan) za pasom i dvije kubure u kuburlucima, a o ramenu duga puška, - čitav mali arsenal (...) Konjanici nosili su mjesto handžara dugu krivu sablju na gajtanu. Oružje imućnijih bilo je skupocjeno i bogato izrađeno i okićeno srebrom, zlatom, koralima i drugim kamenjem (...)" (Jurčić, 1926: 3).

¹ "(...) Osim što je oružje služilo za obranu i napad, raskošnim primjercima muškarac je ukrašavao svoju nošnju. Izradi i ukrašavanju oružja posvećivala se velika pažnja, pa se po tome vidi istančan ukus majstora i vlasnika koji je raskošnim primjercima pokazivao svoj društveni i ekonomski položaj. (...) Oružje koje je služilo za ratovanje bilo je jednostavne izrade, za razliku od raskošnoga koje se nosilo prigodom raznih svečanosti (...)" (Gamulin, 1987: 92).

² Na ovome podatku se zahvaljujem dr. Miji Milasu.

Uopćeno gledajući, oružje koje se upotrebljavalo u zagorskoj Dalmaciji i Hercegovini druge polovice 19. st. i početka 20. stoljeća imalo je svoju konstantu i čvrstu vezu s prošlim vremenima i osvajačima tih prostora, a naročito s Turcima. Tursko, osmanlijsko oružje je na spomenutim terenima prihvaćeno kao svoje i bilo je na vrlo visokoj cijeni. Oružje je u najvećem broju slučajeva bilo obrtnički proizvod. Tako su na balkanskome prostoru (odakle su i dolazili primjerci u hrvatske krajeve) poznati oružarski centri bili u Travniku, Foči, Sarajevu, Herceg Novom, Kotoru, Risnu, Užicu, Prizrenu, Skoplju i drugima, manje poznatim.

Kako je oružje bilo cijenjeno kao vrijednost (materijalna i duhovna), mnogo se staroga oružja zadržalo u vrlo dobrome stanju i do današnjih dana. U prilog tome očuvanju ide i vrlo kvalitetna izrada te kvalitetan materijal od kojega je oružje izrađeno.

Ukrašavanje je bilo vrlo raznoliko. Kovine su se na mjestima predviđenima za nanošenje ukrasa izjedale kiselinom ili se, u pripremljene žljebove, ukucavala zlatna, srebrna ili mjedena žica. Ukrasi su u obliku valovitih linija, vitica ili biljnih motiva. Znalo se emajlirati, umetati zrnca dragoga ili poludragoga kamenja, posrebrivati ili pozlaćivati. Drveni dijelovi su se ukrašavali intarzijom, ukucavanjem žice (zlatne, srebrne ili mjedene) te ugrađivanjem mjedenim pločica (tzv. okovi, koje znaju biti lijepo ukrašeni).

Najčešći primjerci staroga oružja na dinarskim prostorima su tursko-orijentalne provenijencije i lokalne kopije. Dijeli se na *hladno* oružje i *vatreno* oružje. Od hladnog oružja najzastupljeniji su *jatagani* - noževi s duljim zakrivljenim ili ravnim sječivom i drškom s "ušima" koja podsjećaju na raširena krila leptira. Oštrica je s unutrašnje strane. Kao osnovni model klasifikacije pri obradi, preuzeti ćemo već otprije korišteni i utvrđeni model prepoznavanja prema izradi i materijalu najkarakterističnijeg dijela izrade oružja pa su tako nazivi jatagana (ali i noževa i bodeža):

bijeli - prema dršku od žute kosti (znani i kao bjelosapci)

crni - prema dršku od crnog roga (znani kao crnosapci)

mjedeni - prema dršku od mjedi

srebrni - prema dršku od srebra.

Prema obliku sječiva jatagana razlikuju se *krivci* (sa zakrivljenim sječivom) i *pravci* (s ravnim sječivom). Jatagan je postao nacionalno oružje osobito u dinarskim krajevima Hrvatske te Bosne i Hercegovine, a preuzet je od turske vojske koja ga je obilato koristila na ovim prostorima u 17. i 18. stoljeću. Zatiče se za pojas s parom pištolja i manjim nožem. Za napomenuti je da se jatagan vrlo često poistovjećuje sa *handžarom* što nije pravilno. Naime handžar je dvorezni nož sa sječivom s obje strane, dok je jataganu sječivo samo s jedne (unutrašnje) strane. I još nešto: handžar je u pravilu za jednu trećinu kraći od jatagana (vidi npr. Kosanović, 1971).

Najzanimljiviji segment oružja svakako je iščitavanje natpisa sa jatagana, čiji se raspon kreće od pukog bilježenja autora i godine proizvodnje do pravih poetskih iskaza i citata iz Kur'ana (aje).

Uz jatagane značajan dio naoružanja su *noževi* (jednovidna sječiva) i *bodeži* (dvovidna sječiva). Veliki broj noževa, kao uostalom i jatagana, imao je korice, napravljene od materijala zavisno od kvalitete oružja (drvo, srebrni ili mjedeni lim). Austrougarske vlasti zabranile su 1878. godine proizvodnju jatagana i noževa na prostoru koji su kontrolirali, te su tako do današnjih dana počeli dobivati obilježja suvenira i dijelova nošnje, a sve manje uporabnoga oružja.

Hladnom oružju pripadaju *topuzi* i *buzdovani*. Topuz ima glavu prekrivenu trnovima, a buzdovan glavu s perima. Glava ovome oružju u pravilu je izrađena od kovine a držak od drva.

Druga grupa oružja je vatreno oružje. Sastoji se od pištolja i pušaka, koji se opet dijele na podtipove. *Pištolji* su se u narodu nazivali *kuburama* i općenito podijeljeni su na pištolje ili kubure na kremen i pištolje ili kubure na kapislu. Česta je pojava da je mehanizam za okidanje stariji od samoga pištolja (i zapadnoeuropskoga postanka) što govori o tome da su mehanizmi bili vrlo cijenjeni i “prenošeni” sa starijih na novije pištolje.

Pištolji znaju biti okovani srebrnim ili mjedenim limom (odatle većinom proističe i njihova vrijednost, opća datacija te područje nastanka) i ukrašeni natpisima, viticama, arabeskama i dr. Sama podjela po vrijednosti i starini ide otprilike tako: najvrijedniji i najstariji primjerci su oni srebrni, i u pravilu su rad jedne od poznatih *balkanskih* obrtničkih radionica; slijede mjedeni pištolji smješteni na kraj 19. i u 20. stoljeće, često rad domaćih oružara; te naposljetku drveni, kao ogoljeni i rustični primjerci i u svakome pogledu imaju najmanju vrijednost među vatrenim oružjem (osim ako nisu industrijski rad, a onda podliježu drugačijoj valorizaciji).

Od tipova pištolja postojale su *ledenice*, *celine*, *merdžanke*, *lisanke*, *pećanke* i drugi udomaćeni tipovi (centri izrade bili su Boka Kotorska, Albanija, Kosovo, Makedonija). Pištolji - kubure su se udomaćili u našim krajevima i, zajedno s jataganima i noževima, čine nedjeljivi i prepoznatljivi dio odjeće ratnika.

Puške većinom potječu iz 19. stoljeća i ima ih raznih tipova - *roga*, *šišana*, *karabin* - *tromblon*, *džeferdar*, *karanfilka*, *lombardska*.

Kao i kod pištolja, ima ih s mehanizma za okidanje na kremen i na kapislu (ovi na kremen su u svakome slučaju brojniji). Mehanizam na kremen je mediteranskoga tipa (franc. miquelet, tal. micheletto ili a la morlacca), koji potječe iz Šanjolske, a upotrebljavao se u svim zemljama Mediterana (Sredozemlje, Bliski istok pa i Kavkaz) Kundaci su drveni, ukrašeni sedefom i mjedenim limom. Na drvenim kundacima znaju se urezati likovi jelena ili psa, glave orla, jelena, vepra, bradatoga čovjeka. Ukrasi na ostalim dijelovima pušaka su od mjedenog ili srebrnog lima, a na cijevima su vitičasti, arabeskn i slični ukrasi (većinom umetnuto srebro ili graviranje). Sve su puške dosta dugih cijevi osim karabina ili tromblona, a to su pak puške kratkih i širokih cijevi (šire se poput trube), nisu bile velikoga dometa pa su se upotrebljavale za borbe na blizinu. Kao pripomoć pri pucanju iz velikih pušaka bili su i jatagani. Naime, jatagan bi se zabio u zemlju i “uši” na dršku su služile kao naslon za cijev. I puške su danas nezamjenjivi dio

alkarske muške nošnje, bilo one dugih cijevi bilo one kratke.

U pomoćni pribor za vatreno oružje spadaju i šipke za nabijanje baruta s mašicama, rog i spremnici za barut, fišeklje, mašnjače i kutije za enam. *Šipke* za nabijanje zrna i baruta (*arbije*) sadrže većinom i mašice, a datiraju u 19. stoljeće. Glava *arbije* napravljena je u najvećem broju slučajeva od mjedi. Katkada su ugrađene ispod cijevi ili su se nosile s ostalom opremom. Barut se držao u raznim spremnicama. *Rog* za barut može biti jednokraki ili dvokraki, vrlo lijepo ukrašen graviranjem ili paljenjem. Ostale spremnice mogu biti ovalne posude od mjedi (*džibana, prašnjača*).

Ulje za podmazivanje držalo se u *zejtinicama* ili *mašnjačama*, srebrnim ili mjedenim kutijama. Slične kutije, ali veće, su kutije za pohranjivanje municije *fišeklje*. Napravljene su od srebra, mjedi ili kože, i dočim su one od srebra vrlo bogato ukrašene graviranjem, kožnate su vrlo rustične i ukrašene olovnim pulijama.

U ovu skupinu spadaju i kutije za enam, *enamluci*. Srebrne su, lijepo ukrašene, a u njima su se nosili zazivi protiv ranjavanja ispisani na komadiću papira (takve kutije nosile su se oko vrata na srebrnome lančiću). Postojale su i *uložnice* za nošenje pištolja (kuburluci), napravljene od kože.

Uz oružje idu i prikladni dijelovi muške odjeće. Tako je neizostavna *pripašnjača* (bensilah, pulan) široki kožni pojas ukrašen olovnim i drugim ukrasima na prednjoj strani. Na kožu su se nanosili ukrasi sastavljeni od olovnih zrnaca (pulica). Štiti trbušni dio od ranjavanja, a kako sadrži mnogo džepova, pregrada, u njega se stavljaju pištolji, noževi i jatagani. Oblači se preko košulje a ispod gornjih dijelova odjeće. Neki primjerci su vrlo bogato urešeni. Isto tako obavezan dio "ratničke" odjeće je haljetak ili prsluk od čoje, s prednje strane prekriven *tokama*. U novije vrijeme toke služe isključivo kao ukras (u prilog tome idu i materijali od kojih su napravljeni) iako su u prošlosti sigurno imali i zaštitnu funkciju prsnoga dijela, te su uz pripašnjaču mogle vrlo efikasno zaštititi prednjicu ratnika. Toke su izrađivali domaći zlatarski majstori (kujundžije), kao uostalom i sav ostali pribor vatrene oružja. Kožne dijelove radili su kožarski majstori (sarači).

IZABRANA LITERATURA

Borčić, Goran: *Obrana Splita u doba mletačke vlasti*, Muzej grada Splita, Split, 1985, str. 16-51

Braica, Silvio: *Jatagani, noževi i bodeži Etnografskog muzeja u Splitu*, Etnografski muzej, Split, 1991

Jurčić, Vejsil: *Starinsko oružje*, Sarajevo, 1926

Džaja, Miroslav i Draganović, Krunoslav: *Sa Kupreške visoravni*, Baško Polje-Zagreb, 1994

Gamulin, Jelena: Alkarsko oružje, u: *Sinjska alka*, Jugoslovenska revija - Viteško alkarsko društvo, Beograd - Sinj, 1987, str. 92-98

Kosanović, Nikola: Natpisi i dekorativni elementi na orijentalnom hladnom oružju Muzeja Slavonije, *Osječki zbornik XIII*, Osijek, 1971, str. 189-218

Milas, Mijo: *Hajduk Andrijića Šimića*, Zagreb, 1972

*** Uhićenje hajdučkog harambaše Andrije Šimića i njegovih hajduka, *Imotski zbornik 3*, Matica hrvatska, Imotski, 1995

Šercer, Marija: *Staro oružje*, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb, 1971

*** *Jatagani u Povijesnom muzeju Hrvatske*, Zagreb, 1975

*** *Tursko oružje*, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb, 1983

BRIGAND'S WEAPONS IN THE DALMATIAN HINTERLAND AND HERZEGOVINA IN THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY

(Summary)

The paper deals with weapons and accessories from the time of Andrija Šimić, a famous brigand. The author used available descriptions of Šimić's and his fellow-brigands' weapons. Besides, there is a general survey of the weapons from that period (19/20th c.) in the second part of the paper. In the descriptions of cold arms and fire-arms, special regard has been given to yathagans, pistols and guns. The knowledge has also been obtained from the study of the collection of weapons in the Split Ethnographic Museum. The last section of the paper deals with the accessories and garments that always accompanied the carrying of these weapons.